

KO'CHMANCHILAR HUDUDIDA ROSSIYA IMPERIYASINING SUD TIZIMI (1867-1917-YILLAR)

Murodjon Oldashovich Koraboyev

Oriental Universiteti, Tarix kafedrası katta o'qituvchisi

murodjonqoraboyev715@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada Rossiya imperiyasining 1867-1917-yillarda Turkiston general-gubernatorligi hududida yashovchi ko'chmancha aholi orasidagi an'anaviy xalq sudlariga bo'lgan munosabati arxiv va Turkiston general-gubernatorligi normativ xujjatlari orqali tahlil etildi.

Kalit so'zlar: Turkiston, odat sudi, xalq sudlari, gubernator, ko'chmanchi, shariat, islohat.

THE COURT SYSTEM OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SETTLEMENT TERRITORY (1867-1917)

ANNOTATION

The article analyzed the attitude of the Russian Empire to the traditional people's courts among the nomadic population living in the territory of the Turkestan General Governorate in 1867-1917 through the archives and normative documents of the Turkestan General Governorate.

Key words: Turkestan, customary court, people's courts, governor, settler, sharia, reform.

KIRISH

Zamonaviy dunyoda murakkab globallashuv jarayonlari va ishlab chiqarish hamda ijtimoiy munosabatlarning tabiatini tubdan o'zgartirayotgan "axborot inqilobi" o'tmishda o'rnatilgan an'ana va tartiblarga qiziqish ko'rsatmoqda. Chunki odamlar qiyin vaziyatlarda qolganlarida, ular doimo o'zlarining o'tmishdagi tajribasiga umid bilan qarashadi va uning yordami bilan duch keladigan hayotiy muammolarni hal qilishga urinadi. Bu qoida tariqasida va muvaffaqiyat kaliti sifatida qaraladi. Shu qatorda odamlarda bugungi muammolar sabab tarixga qiziqish uyg'onmoqda. Ular kelajakka qarashni, hech bo'lmaganda nisbatan aniqroq, ularni nima kutayotganini bilishni xohlashadi. Ilmiy-texnik inqilob davridan boshlab kelajakni bashorat qilish

"fantastika" dan aniq bilimlarning amaliy sohasiga aylandi. Ammo bu faqat tarixni va hozirgi "mexanizm"ning barcha tafsilotlarini yaxshi bilish bilan muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin. Qadimgi Xitoy donoligida aytilishicha, bugungi kunni tushunmaganlar kelajakni oldindan ko'ra olmaydilar. Atoqli rus tarixchisi V.O.Klyuchevskiy kelajak kalitlari o'tmishda saqlanishini ta'kidlaydi. Darhaqiqat, o'tmishni, ya'ni butun insoniyat tarixini, xususan, uning etnik-hududiy qismlarini aniq va tasdiqlangan bilimsiz hozirgi kunning mohiyatini to'g'ri tushunish mumkin emas. Shunday qilib, bugungi kunni yaxshiroq tushunish va kelajak uchun yanada samarali strategiyani ishlab chiqish uchun o'tmishni tushunish istagi, shubhasiz, juda zarurdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METADALOGIYA

Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy, muammoli-xronologik va tizimli tahlil kabi usullar qo'llanilgan

Turkiston general-gubernatorligi davridagi qozi va biy sudlari masalasi bir qator xorij va o'zbekistonlik olimlar tomonidan o'rganilgan. O'zbekistonlik olimlar: O'. Sultonov, H. Aminov, N. Abdurahimova, X. Sadikov, S. Boltaboyev, B. Rasulov, F. Is'hoqov, N. Alimova, D. Urakov, G. Rustamova, D. Isloilova, N. Qodirov, Sh. Muxammedov, M. Kuldashev va boshqalarning asarlari hamda maqolalarida mavzuga oib masalalar o'z aksini topgan. Xorijiy olimlardan: rus olimi V.M.Masson qirg'izlar tarixidagi uzoq davlatgacha bo'lgan davrini va A.Y.Konev ko'chmanchilar odat sudlari haqida o'rgangan, Shu o'rinda qayd etish lozimki, Turkiston general-gubernatorligi davridagi qozi va biy sudlari masalasi bir butun tadqiqot sifatida o'rganilmagan.

NATIJALAR

Albatta, tarixiy o'tmish chuqur, rang-barang va mazmunli bo'lishi bilan birga, u tuzilmaviy hamdir. Undan, masalan, sivilizatsiya, davlat, qonun, din, madaniyat va boshqalar kabi asosiy komponentlarni aniqlashimiz mumkin.

Ushbu tadqiqotda tegishli sud jarayonlar huquqi o'z mazmuni doirasida ko'rib chiqiladi, chunki "hodisalar" sifatida u jamiyat taraqqiyotining ma'lum bir bosqichini, "qonun" sifatida esa asosiy asosini ifodalaydi. Huquqning bu tushunchasi ijtimoiy munosabatlarning butun jamiyatni tartibga solish uchun mo'ljallangan ijtimoiy normalardan biri ekanligi haqidagi nazariy qoidalarga juda mos keladi.

Albatta, odat huquqi madaniyat va sivilizatsiyaning kuchli qatlamining muhim qismidir. Aytish mumkinki, odat huquqi xalq xotirasida, chunki u deyarli hamma joyda og'izdan og'izga - avloddan-avlodga o'tib kelgan va agar u yozma ravishda qayd etilgan bo'lsa, demak, davlatchilik mavjudligining dastlabki bosqichlaridan dalolat beradi. Agar qonun chiqaruvchi hokimiyatga asoslangan davlat sud tizimlari qariyb 4 ming yil davomida mavjud bo'lsa, u holda odat huquqi bo'yicha sud ishlari ko'p ming yilliklar avval odamlar ko'payib, o'zaro jamiyat sifatida yashagan davrlarga borib

taqaladi. O‘rta Osiyo ko‘chmanchi xalqlarining tajribasi ham shundan dalolat beradi. Mashhur rus olimi V.M.Masson qirg‘izlar tarixidagi uzoq davlatgacha bo‘lgan davrda odat huquqi axloqiy me‘yorlar va xulq-atvor qoidalari yig‘indisi sifatida “madaniy meros” tushunchasining muhim elementini tashkil etganini yozadi. Uning fikricha, odat huquqi davlatchilik paydo bo‘lishidan oldingi jarayon sifatida «politogenez»ning asosiy elementi bo‘lgan¹. Shu munosabat bilan, odat huquqi ikki tomonlama - huquqiy va etnologik ma’noga ega degan savolni qo‘yish qiziq tuyuladi. Bu haqida tadqiqotchilar X. M. Dumanov va A. I. Pershits fanda «huquqiy va siyosiy hokimiyat, davlat tomonidan ruxsat etilgan odatlardan tashkil etilganini ta’kidlaydilar»². Taniqli rus davlat va huquq tarixchisi, professor I.A.Isaevning fikricha, "urf-odatlar jamiyatda huquqiy bo‘lmagan hodisalar (an’ana, "odat") sifatida mavjud. Ammo davlat ularni o‘z himoyasiga olgandan so‘ng, urf-odatlar huquq manbai, qonun normasiga aylanadi”³. Shu bilan birga, uning fikricha, “odat faqat fikr yoki urf-odatlar bilan emas, balki davlat hokimiyati tomonidan tasdiqlansa, u odat huquqi normasiga aylanadi”⁴. Amalda hamma joyda “odatlar huquq manbai sifatida hal qiluvchi ahamiyatga ega edi”⁵. Yuqoridagi mualliflar to‘g‘ri, ammo qisman. Ularning ishonchi komilki, odat huquqi faqat davlat hokimiyatining “barakasi” bilan amal qiladi, lekin u potestarda, ya’ni davlatgacha bo‘lgan davrda odamlarning ijtimoiy munosabatlarini qanday tartibga solishi mumkin edi, degan savol tug‘iladi. Ikkinchidan “odat” faqat davlat ruhsati bilan qonunga aylanadi, degan fikr biroz noto‘g‘ridek tuyiladi. Masalan, ko‘rib chiqilayotgan davrda Turkistonda Rossiya imperiyasi o‘lkadagi ko‘chmanchi xalqlarning sud-huquq tizimi tamoyillarini, uning darajalari yoki bo‘g‘inlari iyerarxiyasini, ularning huquqiy chegaralarini va shu kabi quyi tizimnigina sanksiya qilgan. Qirg‘iz va qozoqlarning odat huquqining mazmuniga hech qanday tarzda aralashmagan, mohiyatan yoki hatto yuzaki (qisman) o‘zgartirishga harakat qilmagan, bir so‘z bilan aytganda, u umumiy qonunning o‘zida biror narsani ommabop deb sanksiya qilmagan. Chor Rossiyasida, masalan, Afrikadagi fransuz mustamlakalarida bo‘lgani kabi, hech qanday odat huquqi kodekslari nashr etilmagan⁶.

Odat huquqining sudda aks ettirilishi uning asosida har xil turdagi ishlarni (ya’ni sud protsessual ish yuritish) hal etish amaliyoti sifatida ham ming yillar davomida rivojlangan va jahon miqyosida katta tajribaga ega. Darhaqiqat, dunyoda o‘z

¹ Массон В. МДревний Кыргызстан: процессы культурогенеза и культурное наследие: Историко-культурологические очерки. - Бишкек, 2003. - С. 7, 124.

² Думанов Х. М., Першиц А. И. К уточнению понятия «обычное право» // Государство и право. - 2005. - № 3. - С. 77-82.

³ Исаев И. А. История государства и права России. - М., 2002. - С. 6.

⁴ Там же. - С. 35

⁵ Там же. - С. 34.

⁶ 1912-yil fransuzlar Jazoirida mahalliy aholi uchun “mahalliy kodeks” qabul qilgan

o'tmishida odat huquqini qo'llash bosqichidan o'tmagan xalqlar yo'q. Hozirda turli sabablarga ko'ra ibtidoiy bosqichda yashagan xalqlar, olimlarning fikriga ko'ra, o'z muammolarini odat huquqi asosida hal qiladilar. Bunga zamonaviy Okeaniyaning ko'plab etnik guruhlarini misol qilib keltirish mumkin. Odat huquqi hozirgi Afrika mamlakatlarida keng tarqalgan bo'lib, u erda sudlar uning qo'llanilishiga ko'ra ularda mavjud sud tizimlarining birinchi (eng quyi) bo'g'inini tashkil qiladi. Bu ma'lum darajada mazkur tadqiqot mavzusi bo'lgan sovetlar hokimiyatga kelishidan oldingi Turkistondagi vaziyatga o'xshaydi. Ko'rinib turibdiki, davlat paydo bo'lishidan oldin ham xalqlarning o'zlari to'plangan tajriba va hayot talablaridan kelib chiqib, o'z odatlaridan hamma uchun majburiy bo'lib qolganlarni ajratib, ommaviy majburlash davlatchilikning yo'qligi sababli huquq normalariga aylandilar va shuning uchun "oddiy" nomini oldilar. Keyinchalik ular asosida tegishli sud protsesslari faoliyat yuritdi.

Odat huquqi va unga mos keladigan sud jarayonlari nafaqat dunyoning ko'plab xalqlari o'tmishida sezilarli iz qoldirgan, endi nazariy va boshqa nuqtai-nazardan tushunishni talab qiladigan muhim ijtimoiy-tarixiy hodisa edi. Avvalo, bu turli xil shaxslararo va urug'lararo muammolarni hal qilish uchun asosiy asos bo'ldi - undan foydalanish ijtimoiy-tarixiy rivojlanishdagi qarama-qarshiliklarni bartaraf etdi, aks holda ular jiddiy va zararli oqibatlariga olib kelishi mumkin edi. Odat huquqi va sud ishlarini yuritish jamiyatning davlatlar tuzilgunga qadar asosiy huquqiy mezon sifatida boshqarib kelgan. Tarix tajribasi bu ijtimoiy-tarixiy hodisalar davlatchilikning dastlabki bosqichlarida ham o'zining tartibga solish ahamiyatini saqlab qolganligini, ularga xos bo'lgan ko'pgina unsurlar keyinchalik milliy qonunchilikni shakllantirishda qo'llanilganligini o'rgatadi. Urf-odat bugungi kunda ham ko'plab milliy huquqiy tizimlar tuzilmasining elementi hisoblanadi.

SSSR parchalanib, uning negizida O'rta Osiyoning yosh mustaqil davlatlari tashkil topgandan so'ng ma'lum bir huquqiy vakuum vujudga keldi, bunda eski (sovet) qonunlari amal qilishni to'xtatdi, yangilari esa hali yo'q edi. Bu davlatlarda yangi qonunchilikning shakllanishi o'tmishda shariat sudlari an'anasi mavjud bo'lgan davlatlarda ham (O'zbekiston va Tojikiston), ham bir paytlar odat huquqi asosida sud ishlarini yuritish an'analari mavjud bo'lgan davlatlarda ham (Qirg'iziston, Qozog'iston va Turkmaniston) murakkab jarayon edi. Odat huquqlari bo'yicha boshqariladigan davlatlar sobiq chor Turkistonining ko'chmanchi rayonlarini tashkil qilgan. Mustaqillikdan so'ng, bu milliy davlatlarda milliy huquqiy tizimlarning shakllanishi, sud ishlarini yuritish tamoyillarining qaror topishi, afsuski, tegishli sobiq Sovet qonunchiligidan, shuningdek, xalqaro huquqdan va umuminsoniy qadriyatlardan o'zlashtirish xarakterini oldi. Shu bilan birga, o'tmishning chinakam milliy sud-

huquqiy tajribasi e'tibordan chetda qoldi. Bunday e'tiborsizlik Sovet davrida ham salbiy oqibatlariga olib keldi. Va ular hozirgi vaqtda hisobga olinmagan. Ma'lumki, Turkistonda Sovet hokimiyatining birinchi o'n yilligida an'anaviy sudlar - shariat bo'yicha qozilar va o'lka ko'chmanchilarining odat huquqi bo'yicha biylar rasman saqlanib qolgan va faoliyat yuritgan. Ular mahalliy tub aholining muammolarini an'anaviy, tanish ruhda hal qildilar. Sovet davrida huquqiy birlashish tendensiyasi kuzatildi. "Sovet qonunchiligining asoslari" deb nomlangan tegishli respublika kodekslari tuzilib, hammasi bitta standartga moslashtirildi. Albatta, odat huquqining ayrim normalari Sovet respublikalari Markaziy Osiyo va Qozog'iston qonunchiligida mavjud edi. Ammo ulardan ko'p odamlarning muhim populyatsiyalarini qamrab olgan holda yashirin tarzda ishlatilgan. Va odat huquqi (adat) bo'yicha sud jarayonlari xuddi "noqonuniy" kabi ishlagan. Gap shundaki, Turkiston ko'chmanchi jamiyatlarida azaldan o'rnatilgan an'anaviy munosabatlarning hammasini ham sovet qonunlari bilan tartibga solib bo'lmasdi. Masalan, aksariyat hollarda kelinning narxi sovet hokimiyati davrida to'langan - albatta, "maxfiy" tarzda, lekin hamma uchun ma'lum. Tabiiyki, u o'zini "odat" sifatida yashirdi. Natijada, odat huquqining ushbu an'anasiga nisbatan muqaddas munosabat nafaqat undan xalos bo'lishi, balki uni har qanday tarzda o'zgartirishi mumkin edi. Sovet qonunchiligi bilan tartibga solinmagan ijtimoiy munosabatlarda yuzaga kelgan muammolar an'anaviy odat huquqi asosida va juda samarali, tinch va o'zaro kelishuv muhitida hal qilindi. Bugungi kunda odamlar xuddi shunday huquqiy ikkiyuzlamachilikka duch kelishmoqda, qonunchilik xalqlarning ko'p asrlik huquqiy odatlarini "sharmandalarcha" yashiradi. Ammo bundan atigi bir asr oldin, bugungi kunda davlat qonunchiligi tizimiga kiritilmagan ko'p narsalar chor Turkistonining ko'chmanchi hududlarida ochiq, qonuniy va mas'uliyat bilan faoliyat yuritgan. Shu bois, bugungi kunda tegishli tajribani Markaziy Osiyo mamlakatlaridagi zamonaviy avlodlar hayotiga ijobiy tatbiq etish maqsadida o'rganish juda dolzarb ko'rinadi. Bunga ko'plab qulay holatlar - jamiyat hayotini demokratlashtirish, huquqni mafkuradan chiqarish, uni "sinfy" rasmiyatchilikning oldingi kishanlaridan ozod qilish va hokazolar yordam beradi. Bunday sharoitda Turkistonda odat sudlarini tashkil etish va faoliyat yuritish tajribasi, har bir qirg'iz yoki qozoq o'z huquqiy ongining ko'p asrlik an'anasiga mos keladigan sudda o'z muammolarini bemalol hal qila olardi. Afsuski, bunday tajriba birlashtirilgan versiyada hech qanday joyda taqdim etilmaydi. Bu holat shu davr sud munosabatlarini o'rganish va tadqiq qilish dolzarb ekanligi belgilaydi.

Rus tadqiqotchisi A.Y.Konev tasdiqlashicha, "Aborjin xalqlarining (chor Rossiyasining milliy chekkalarida yashovchi xalqlar) huquqiy hayotini o'rganish -

alohida dolzarblik va birinchi navbatda, davlat tizimi ta'sirida an'anaviy mononormativlarning o'zgarishi jarayonlaridir»¹.

MUHOKAMA

“Rossiya Turkistoni” deb ataladigan davlatning mavjud bo‘lgan davrini, ya’ni 1865-yil fevralida Turkiston o‘lkasi tashkil topgan vaqtdan boshlab, 1917-yil fevralida chorizm qulashigacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Tadqiqotning xronologik chegaralari ko‘rsatilmaganligi undagi “Turkiston” atamasining qo‘llanishi bilan izohlanadi. Shunday qilib, ko‘rib chiqilayotgan vaqt o‘lchovi aniq bo‘ladi. Tadqiqotning geografik ko‘lamiga kelsak, u barchaga emas, balki ushbu mintaqaning ko‘chmanchi hududlariga tegishli. Tadqiqotda Turkistonning ko‘chmanchi xalqlari haqida so‘z boradi. Chunki mintaqadagi qirg‘izlar va qozoqlar aynan shu toifadagi mintaqaviy etnik guruhlariga mansub edilar. Lekin O‘rta Osiyoning ko‘chmanchi dunyosi kengroq edi. Ko‘rsatilgan ko‘chmanchilardan tashqari, masalan, turkmanlarni ham o‘z ichiga olgan. Lekin bu yerda odat huquqi (adat) va unga asoslangan turkmanlarning chor davridagi sud ishlarini yuritish muammolari ko‘rib chiqilmagan. Nega?

Birinchiidan, Turkmaniston 1880-yillarning boshlarida Rossiya imperiyasi bilan O‘rta Osiyodagi ko‘chmanchi aholi sudlari o‘rtasidagi munosabatlar tizimi shaklan ham, mazmunan ham amalda shakllanib bo‘lgan paytdagina Rossiyaga to‘liq qo‘shildi. Sudlarga yakuniy “tegish” 1886 yildagi “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi Nizom” bilan qo‘shilgan bo‘lib, u aslida chorizm va cho‘l ko‘chmanchilari o‘rtasidagi munosabatlariga so‘nggi nuqta qo‘yilgan (1884-yil) davrga to‘g‘ri keladi.

Shunday qilib, agar chorizmning butun Turkmanistondagi sud siyosati haqida gapiradigan bo‘lsak, unda uning amal qilishini 1885 yildan oldin sanash kerak.

Ikkinchiidan, turkmanlarning odat huquqi qirg‘iz va qozoqlardan ko‘p jihatdan farq qilar edi. Islom huquqi me‘yorlari (shariat) unga kuchliroq "chaqlangan" edi, chunki bu ko‘chmanchilarning muhim qismi allaqachon o‘troq hayotga o‘tgan ("Xorazm" turkmanlari) yoki yarim o‘troq turmush tarzini olib borishgan. Masalan, qirg‘izlar va qozoqlarning odat huquqi "nika-suu", ya’ni yangi turmush qurganlar uchun imtiyozli sug‘orish rejimini o‘rnatish kabi qoidani bilmas edi. Turkman adatlarini qirg‘iz va qozoqlardan ajratib turuvchi boshqa normalar ham bor edi. Uchinchiidan, turkmanlarning odat huquqi bo‘yicha sud ishlarini yuritish Turkistonning boshqa ko‘chmanchilaridagi bir xil jarayondan keskin farq qilar edi. Turkmanlarda qirg‘izlar va qozoqlar singari "yakka" biylar mahkamasi bo‘lmagan, ularning sudlari

¹ Конев Ю. А. Народы Западной Сибири в XIX столетии: обычное право и имперское законодательство. // Отечественная история. - 2004. - № 2. - С. 180.

kollegial (maslahaty va gengesh) edi. Bu tub farq Turkmaniston sudlarini ushbu ishda ko‘rib chiqilgan muammolar qatoriga kiritishga jiddiy to‘siq bo‘lib xizmat qildi.

XULOSA

Umuman olganda Turkiston general-gubernatorligi davrida o‘lkadagi ko‘chmanchi aholining o‘ziga xos sudalriga rus ma‘muriyati aralashmaslik siyosatini tutdi. Shu yo‘l bilan mahalliy aholini bosqinchilarga qarshi noroziligini biroz bo‘lsada jilovlay oldi.

Yana shunio ta‘kidlash joizki, rus ma‘muriyati sud jarayoniga aralashmasada, yangi saylanadigan biylarga o‘zlariga “yoqqan” nomzodlarni ko‘rsatish bilan o‘lka aholisini o‘z nazoratiga oldi.

Shu bilan birga Rossiyaning Yevropa qismidan ko‘chib kelgan aholiga yevropacha sud tizimi joriy etib, mahalliy aholi orasida yevropacha sud tizimini tarqata boshladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Исаев И. А. История государства и права России. - М., 2002.(), 6.
2. Конев Ю. А. Народы Западной Сибири в XIX столетии: обычное право и имперское законодательство. // Отечественная история. - 2004. - № 2.(), 180.
3. Массон В. М. Древний Кыргызстан: процессы культурогенеза и культурное наследие: Историко-культурологические очерки. - Бишкек, 2003. (),7-124.
4. Думанов Х. М., Першиц А. И. К уточнению понятия «обычное право» // Государство и право. - 2005. - № 3.(),77-82.